

БЕРДИЧІВ ТА ЖИТОМИРЩИНА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У статті описані згадки Івана Франка про наш край.

Увага до Бердичева та житомирського Полісся такого велетня думки і праці, як Іван Франко, – явище, з одного боку гідне подиву, з іншого – цілком пояснимо. Розташований на перехресті велелюдних трактів, Бердичів зазнав слави міста першокласних торгових і найсумлінніших паломницьких пошанувань. У покручених вуличках і на ярмаркових майданах звучали всілякі мови: українська, польська, єврейська, російська, циганська, німецька, французька. Такими ж різноголосими були наміри й сподівання корінних мешканців і прийшлих прочан, мандрівників. Місто відвідували фаворити королів і посланці українських гетьманів. А ще поселення над Гнилоп'яттю було бунтівним – місто повстань бідноти, козацьких та гайдамацьких рухів...

Каменяра притягала духовна й матеріальна культура, народна стихія, етнос у всебічних проявах. Предметом Франкових студій у найширшому розумінні стало народознавство. Нас захоплює той факт, що письменник-галичанин, котрий за своє життя тільки тричі проїжджав через Житомирщину (кінцевим пунктом поїздок був Київ)¹, а так глибоко перейнявся побутом, звичаями людей та історією з незвіданих ним країв, так прискіпливо вивчав численні джерела, перш ніж зробити власні висновки. Поетичний доробок І.Франка, де висвітлюється Житомирщина, не є кількісно великим, та й, власне, не належить до вершин творчості митця.

Так, у циклі "Тюремних сонетів" є вірш 42 "Ось Гонта йде, весь синій від побоїв..."². Поет відтворює картину страшного катування народного месника, а також учасників гайдамацького руху. "...Гудульська се Кодня", – напише поету вірші "Мандрівнича хронічка"³, де покаже придушення опришківського руху. Про місце страти учасників Коліївщини Франко міг дізнатися з усної народної творчості та писемних джерел. Незакінчена його поема "Ольга" сягає в X століття України-Русі. Події розгортаються на поліській землі, в краю древлян, біля Коростеня.

*Ось на широкім лузі між лісами
Серед царовної зелені вінка
Ляг Іскоростень, - вкруг вали і брами,
Мов сторожі, що сплять тут од віка;
Круг них спокійно межі берегами
Крізь очерети ледве весь ріка,
А перед містом рівний дуг широко
Життям весни чарує серце й око⁴.*

¹ Шляхами Івана Франка на Україні. – Л.: Каменяр, 1982. – С. 68 - 69.

² Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 171 - 172.

³ Шляхами Івана Франка на Україні. – Л.: Каменяр, 1982. – С. 68 - 69.

⁴ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 429.

Князь Мал убиває київського князя Ігоря, який вдруде пішов збирати данину в їхні землі. Посли прийшли до Ольги і запрошують її стати дружиною князя та володаркою землі древлянської. Княгиня в цей час поринає у спогади своєї молодості, коли вона вперше зустрілась із Малом. На цьому твір обривається. Автор вводить у тканину поеми язичеських богів Перуна, Лада, Дажбога...

Студії над найдавнішим київським літописом наближаються до наукової розвідки, але оскільки там переважають поетичні твори, то франкознавці вважають їх художніми. У поезії "X. Похід Олега на Царгород" розповідається, що київський князь, вирушаючи війною на греків, узяв із собою багато воїнів з інших племен (серед них і древлян), які "були в нього толковини. Не належні до його дружини"⁵. Отже, з твору ми дізнаємося, що в кінці VIII – на початку IX століть н. е. воїни Полісся здобували разом із князем київським славу під стінами Царгорода. Вірш "XV. Смерть Ігоря" побудований на основі літописного оповідання. Князь Ігор пішов на землі древлян за даниною. Перший збір йому видався замалим. З незначною дружиною він повертається вдруде. Древляни порадилися зі своїм князем Малом і застерegli Ігоря. Та даремно. І тоді:

*Не за днину, за малу годину
Вбили Ігоря й його дружину, –
Не те, щоб їм щастя посприляло,
А їх багато було, а тих мало*⁶.

Твори "XVI. Ольжина помста" та "XVII. Війна Ольги з древлянами" є переспівом відомих літописних оповідань. Та важливість їх – у поетичній майстерності І.Франка. Поезія "XXVII. Олег і Ярополк" відбиває події другої половини десятого століття, що відбувалися на наших землях... Лотар, син київського мужа Свінельда, виїхав на полювання аж у древлянські ліси. Господар цієї землі, князь Олег, зустрів його і вбив. Свінельд, який мав авторитет у київського князя Ярополка, намовляє Ярополка йти на брата свого війною і заволодіти його землею. Так розпочалася війна між синами Святослава. Наступав Ярополк, а Олег "З воями своїми гнав, мов кінець почував неминучий, Сховку шукаючи, в город, що звався Овручий". Далі Франко змальовує розташування міста, доступ до якого був греблею і мостом.

Сюди і втікав зі своїми дружинниками Олег. На мосту було тісно. Князя разом з іншими воями було зіпхнуто у воду, де він і смерть знайшов. Шукав Ярополк брита, та даремно. Тільки один міщанин вказав, що бачив, як загинув князь. Тоді вислав Ярополк "рибарів, гробарів із гаками", і вони витягли з-під греблі тіло Олега.

*Похоронили Олега на місці при городі Вручим;
Там і могила його – німий свідок потемкам грядучим...*⁷

⁵ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 41.

⁶ Там само. – С. 68.

⁷ Там само. – С. 125 - 126.

Отже, І.Франко не раз звертався у своїх поетичних творах до багатого історичного минулого житомирського Полісся. Поетичний ужинок є свідченням того, що великий Каменяр мав глибокий інтерес до легендарної минувшини підневільної на той час України.

Серед прозових творів в Івана Франка є оповідання "Герой поневолі", де змальовано події австрійської революції 1848 року у Львові. Один з героїв оповідання – пан Валігурський – у розмові зі слабовольним служакою уряду, паном Калиновичем, говорить: "Я також русин. На Русі родився, в Житомирі. Навіть ліпший русин від тебе. А проте я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення"⁹. Під час барикадних боїв Валігурський гине як герой.

Бердичів та околиці згадуються у низці літературно-критичних праць і статей І.Франка. Аналіз творів історичної тематики – пристрасть дослідника. Це давало змогу не лише зануритися в текст того чи іншого автора, висловити про літературне явище професійно вивірені думки. Франко часто не стільки оцінював суто художницький хист, скільки прагнув досягти об'єктивності, принагідно повертаючись до розпорошених по різних виданнях історичних матеріалів. У статті "Жарт непотребний. Історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі" полонить нашу увагу не вірш – ілюстрація до періоду пізньої гайдамаччини перших літ XVIII століття, складений імовірно якимось прихильником шляхетського панування. Епоха звияжних походів Семена Паля, козацьких полковників Самуся, Іскри, Абазина сама по собі цікава й повчальна. На сторінках своєї праці І.Франко раз у раз зіставляє різні документи того часу, вихоплює аргументи, так би мовити, з перших рук.

Уривки зі спогадів воеводи мінського Криштофа Завіші, спадкоємця і бердичівських угідь, що жив у роках 1666 – 1721, зацікавлять кожного краєзнавця. Подамо й ми виклад тих спогадів, які ілюструють життя пануючих верств на зламі XVII – XVIII століть, зі збереженням особливостей мови Франкового перекладу. "На Україні, де Завіша мав також просторі маєтності, він був два рази; перший раз 1695р. в лютім, про що в його споминах читаємо ось що: "25 лютого виїхав я на Україну з Чечерська до Бердичева... На Гомель, Лоев, Чорнобиль, Димер та Межигори я заїхав до Києва, а відси на Фастів та Котельню до Бердичева. В Києві мене стрічали та приймали святочне, там я забавив 5 день і відвідав святі місця печорські. У Фастові Палій, полковник королівських військ запорізьких, зустрів мене півмилі перед містом з хоругвами, трубачами та кітлами, приймав і гостив мене щедро та проводив із міста з великою дружиною; ми роз'їхалися, наділивши один одного дарунками. 12 марта я станув у Бердичеві; там забавив я два тижні на гулянках та ловах, там же вбив я ведмедя в степах або диких полях. Під час мого побуту вмер там п. Старосельський. мій слуга і губернатор (завідатель дібр), якому я справив величний похорон, при яким стріляне з гармат, при зложенні тіла стріляли з рушниць драгуни та козаки, а бердичівські міщани в процесії з хоругвами проводили тіло до гробу. 27 виїхав я з Бердичева серед гуку гармат і весь осмалений порохом; проводило мене козацтво все, як один; подорож моя пішла на П'ятку, Чуднів, Мирополе, Полонне, Межиріччя, Березницю, Висіцк,

Давидгородок, Сторобин, Яжевичі до Мінська, до якого я заїхав у велику суботу"⁸.

Увільнимо себе від коментарів, а наведемо спогади вельми задоволеного собою пана під час наступних відвідин Бердичівщини в березні 1700 року, які наводить Франко: "Великий тиждень і три дні свят провели ми без польського священика, але дуже побожно. Гроб Божий був убраний гарно, при яким від 12-ї години в п'ятницю аж до 12-ї на неділю ми по черзі клячали день і ніч, а дождавши Воскресення Христового, заспівали "Тебе, Боже, славимо", при чім стріляно з гармат. Свята провели ми на гулянках і мали нагоду в місті досить надивитися на козацькі штуки в танцях і забавах. По святах приїхав із Любара ксьондз Боєрський і замешкав у нас півтора тижня. Резиденція українська була вся в гулянні. Я часто їздив у дикі поля на звірів; 5 мая вбили ми лося і затравили кілька серн. Того ж дня стрільці принесли мені 6 серн, журавля і глухаря. Дня 7 я поїхав до Слободищ, де при мені вбито страшного птаха, величиною та пір'ям подібного до лебедя, з дзьобом довгим близько на лікоть і з волом, або підгарлям, як пухир, у який влізли води доброї міри півтора горця. Дня 10 вбито ведмедя і чотири серни. Того ж дня їздив я з жінкою на гуляння, оглянути пустині дуже гарної місцевості замку мурованого Махнівки, Жежелева, дїбр Тишкевиче то єсть Бистрика та Білополя. Тут забавив я кілька день, об'їздячи сю пусту Аравію. В сам день Вознесений Божого при заході сонця в диких полях зустріли ми дуже великого ведмедя, котрого в трійку гонячи без стрілянини, ми вбили списами. Мойого наганяча Шавинського, що хотів добити звіра, коли вже впав на землю, сей ухопив за ногу і погриз її шкідливо. Серн коло Білополя бачили ми багато, що не лякалися людей як домашня худоба"⁹. Отож, деталі майже трьохсотлітньої давності малюють благодатні бердичівські землі, не зіпсовані наступом цивілізації.

Особливо поцінував Каменяр доробок українського історика В.Антоновича, котрий родом із сусідньої до Бердичева Махнівки. Дітище Антоновича – багатотомна праця "Архив Юго-Западной России". Франко цитує матеріали з другого тому третьої частини цього видання, присвячені козаччині на Правобережній Україні 1679 – 1716 рр.: "На відомістю про рух Самуся в напрямі до Бердичева, одного з міст пограничних з козаками, зібралися всі сили, якими могли розпоряджатися козаки в Київщині. Ті сили були незначні, а безладдя та незгода ще більш ослабляли їх". Франко вслід за Антоновичем нагадує протиріччя і суперечки в польському таборі в жовтні 1702 року, коли вирішувалося, хто буде командувати – полковник Дем'ян Руциць чи Хмельницький староста Яків Потоцький. "Сей останній, бажаючи перетягнути на свій бік прихильність війська, почав щедро угощати шляхту та вояків Руциця. В самій розпалі тої пиятики, 16 жовтня під Бердичів підступили козаки, порубали п'яних вояків та шляхтичів і здобули замок. Усіх поляків і євреїв, що були в місті, винищено. Зараз по тім козаки напали на табор за містом, розігнали шляхтичів, що сиділи в таборі, і захопили вози Якова Потоцького, його касу та гармати... Таким способом увесь Житомирський повіт

⁸ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 43. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 198.

⁹ Там само. – С. 199.

Київського воєводства дістався в руки козаків наслідком бердичівської побіди. Шляхта, що втекла з Бердичева, не думала про дальший опір і займалася далі суперечками..."¹⁰.

Почерпнув І.Франко з "Архіву" доповнення до картини бердичівського погрому, звернувшись до випуски з так званої житомирської городської книги. Характерне свідчення якогось пана Михайла Федкевича: "Скоро тільки коронне військо втихомирило розрухи, підняті Самусем, і кожному горожанинові дало доступ до одих книг, зараз заношу торжественну заяву ось на що: "В недавнім минулім р. 1702 в наглій сутичці з козаками в Бердичеві не тільки челядь пішла на здобич козакам, але й я сам, якого пани-шляхтичі в тій битві мали вже за страченого, ледве тільки в однім жупані уйшов із тоді нешасливої оказії, а що більше, папери і різні записи могого дому (тут вичислено досить довгий їх реєстр) усі пропали, забрані козаками, і невідомо, чи вони подерли їх, чи попалили"¹¹. Згадує Каменярь і ті небагаті відомості про поразку ляхів під Бердичевом із козацького літопису Граб'янки. І.Франко – дослідник, аналітик, сумлінний джерелознавець, долаючи простір і час, дошукувався істини. Життя Бердичева та навколишніх земель у першій половині ХІХ століття постає в літературно-критичній статті І.Франка "Король балагулів. Антін Шашкевич і його українські вірші". Розповідаючи про А.Шашкевича і його епоху, Франко звертається до польських письменників, цитує їхні думки у власному перекладі, робить аналітичні висновки. Родина Шашкевичів проживала тоді в селі Бичевій теперішнього Любарського району. Батько, Граждан Шашкевич, брав участь у повстанні під проводом Т.Костюшки. 1813 року в сім'ї народився син Антін. Освіта хлопця була невисока, бо вже у вісімнадцять років він розпочинає військову кар'єру. До війська Антіна впровадила мати, яка й допомогла йому стати ад'ютантом Кароля Ружицького, що організував кінний відділ біля містечка Краснополя (нині село Чуднівського району). Під час повстання 1831 року Антін проявив мужність і героїзм, був поранений. Після поразки повстанців він емігрував до Галичини, а звідти – до Угорщини. Клопотання рідних допомогло Шашкевичу лише через два роки повернутися до рідного краю.

Подальше його життя було пов'язане з балагульщиною, яка набула тоді великої популярності. Тим більше, що А.Шашкевич стояв у центрі цього процесу або, як пише І.Франко, був "королем балагулів". Що ж таке балагула? Звернемося до словників. В одинадцятитомному словнику української мови балагула пояснюється лаконічно: "Критий дорожній віз. Візник на такому возі"¹². Словник Б.Грінченка додає ще й третє визначення: "В південно-західному краї: народник з польських поміщиків 1830 – 1850 рр. , член надзвичайного народницького товариства на той час"¹³. Справжній балагула мав просту бричку, обшиту лубом і вистелену в сидінні околотовою соломною. Запрягалися до такої брички по четверо коней, які пробігали щонайменше

¹⁰ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 43. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 224 - 225.

¹¹ Там само. – С. 227 - 229.

¹² Словник української мови: В 11 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 93.

¹³ Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. – Т. 1. – К., 1907. – С. 39.

п'ятнадцять верств за годину. Відбір коней був особливо ретельний: якщо у когось якась хіба, то його зразу бракували і замінювали іншим. Сам балагула теж наряджався своєрідно: носив свитку (або гуньку) із грубого полотна, підперезану поясом, шкіряні штани. Шкіряний кашкет одягав літом, зимою – баранячу шапку. І обов'язковою була люлька. Це такі були зовнішні ознаки молодих поляків-шляхтичів.

Чому саме в Бердичеві було особливо поширене таке явище, як балагульщина? Причин декілька. Перш за все, велику роль відіграло те, що тут проживало багато поляків. А балагульством займалися саме молоді шляхтичі. Друге – розвиток торгівлі. З історичних джерел відомо, та й, власне, сам І.Франко наводить цитату польського історика, ксьондза Валеріана Калініки, котрий проспівав справжній дифірамп тим ярмаркам¹⁴, що з другої половини XVIII століття до початку 60-х років XIX століття Бердичів був великим торговим центром. Тут відбувалися всесвітньовідомі кінські торги. А коні для балагулів були чи не найголовнішими. Заради них збували навіть маєтки. Третє – це те, як вважає й І.Франко, що найбільш вірогідною причиною появи цієї стихії був протест проти застою польського суспільства після поразки повстання 1831 року. Саме оригінальним способом життя, вчинками залишили про себе слід балагули. Найкращим проведенням часу для них були ярмарки. Гуляння на ярмарках по цілих тижнях "на переміну то чаркою, то багатом, то картами або дівчатами". "Бачили ми не раз... на скажених конях калмицької, татарської і бог зна якої раси, як їхали в білий день в одній лише сорочці на тілі, п'яні, похрипли від вереску, серед найгамірнішого ярмарку, а довкола них рої євреїв, що реготалися й приплескували тій маскараді. Бачили іншими разами, як серед ясного дня і зібраних куп народу через Махнівку або Липовець їхали кінно балагули вже навіть без сорочок, у самих лише шкіряних штаних... а за тою безсоромною кавалькадою на возі – бо вже не міг на коні удержатися – їхав цілком голий "Бахус", себто балагульський кухар зі всіма знаками своєї гідності..."¹⁵. Жаргонна мова, сороміцькі пісні супроводжували ватаги гуляк. Сам Антін Шашкевич був і автором пісень, і сподвижником цього явища. Та з часом спалах балагульщини затихає. Гуляка А.Шашкевич одружується, живе турботами сім'ї. У 1863 році, коли у Варшаві знов розпочався визвольний рух, він віддає трьох своїх синів до генерала Едмунда Лужицького – сина Кароля. Після поразки спочатку сини, а згодом і батько втікають до Галичини. У березні 1880 року в селі Кунисівцях коло Городенки (тепер Івано-Франківська область) Антін Шашкевич помирає.

Дванадцять пісень та декілька поетичних строф А.Шашкевича дійшли до І.Франка у списку. Розглядаючи ці твори, він позитивно відгукується про пісні "Бурлака", "Прогулянка". Інші твори піддає критиці за сентиментальність, відірваність від життя. Тільки пісня "Там, де Ятрань круто в'ється..." до наших днів зберегла пам'ять про поетичне захоплення здібного автора. У ґрунтовній статті "До історії українського вертепу XVIII ст." І.Франко аналізує широку панораму лялькової драми по всій Європі. Письменнику-досліднику

¹⁴ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 35. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 39.

¹⁵ Там само. – С. 39.

доводилося вивчати як друковані джерела, так і рукописні. В рукописних списках, віднайдених у львівському Народному домі, зацікавили його дві комедії, швидше інтермедії. Перша з них – "складена почасті польською, а почасті руською, а друга – майже польською мовою". Перша мала назву "Розмова між поляком і ковалем", друга – "Розмова між жовніром і євреєм". Жартівливий, бурлескний лад першої розмови. У кузню прийшов панок, який протринькав гроші. Він балакає з ковалем про коні, воли, кафтан, які начебто пропив. І ця грайлива бесіда-жарт заледве, як це буває в інтермедіях, не закінчується бійкою. Коваль іронічно спростовує виправдовування шляхтича.

*А чи не тії то вашеці коні прошили,
Щосте їх в Бердичеві без грошей купили?*

Процитуємо, однак, здогад І.Франка: "Отся "Розмова", їдка сатира на пусту самохвальбу та брехливість польського підпанка, написана, певно, русином; згадка про Бердичів показує "околицю, де вона могла повстати: північна часть Поділля або Волинь; такі слова, як "мідяна полушка", "Царина", тут, очевидно, перекручене замість "фараона", відомої й у поляків XVIII в. дуже розповсюджені картиної гри, – вказують, що "Розмова" була зложена ще в XVII—XVIII в."¹⁶

Іван Франко значну увагу приділяв освіті народу, жив проблемами народного просвітництва постійно. Коли в реакційно-шовіністичній газеті "Киевлянин" з'явилися урядові статистичні дані про становище так званих міністерських народних шкіл (тобто початкових), з своїми нотатками з цього приводу виступив І.Франко на сторінках газети "Народ". Що ж його схвилювало? Те, що в трьох губерніях Правобережної України – Київській, Волинській і Подільській, "з котрих кожда мало чим менша Галичини", – початкових шкіл всього 78, тоді як у Галичині їх не менше трьох тисяч. Найбідніші з найбідніших повіті київські: Уманський (5 шкіл), Таращанський (6), Сквирський і Бердичівський (по 7). Характерно, що в сусідньому до Бердичева Житомирському повіті Волинської губернії одна школа припадала на 9 тисяч чоловік, а в Новоград-Волинському повіті лише на 10 тисяч душ. "Тим часом, – пише Франко, – у німців, що живуть в Волинській губернії, одна школа припадає на 340 душ. Існують, крім того, по всіх губерніях таємні школи польські, на котрі "Киевлянин" дуже злиться і проти котрих уряд російський придумує різні способи, бо вони, звісно, перепиняють його змагання до обмосковлення краю"¹⁷. Турбувало видатного письменника й те, про що довідусмося зі статті "Народні школи на Правобережній Україні", що тільки 8,4 відсотка прийнятих до школи дітей закінчували курс початкової освіти. Годі говорити, що на Волині із сотні дорослих лише четверо вважалися письменними – чи не найгірший показник Російської імперії.

¹⁶ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 35. – К.: наук. думка, 1982. – С. 39.

¹⁷ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 163-164.

Читаючи художні твори, статті, наукові розвідки Івана Франка, йдучи слідами Каменяревого переосмислення минувщини, дізнаємося, що Житомирщина і, зокрема, Бердичів мають багату історіографію, щедри фольклорні й етнічні набутки.

Петро Костюк, Фелікс Пашковський. Бердичев и Житомирский край в творчестве Ивана Франко

В статье описаны сведения И. Франко о нашем крае

Petro Kostyuk, Felix Pashkivsky. Berdychiv and Zhytomir region in the works by Ivan Franko

The author of the article gives the description of Ivan Franko's recollections about our native land